

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

סוכות, תשס"ז
מספר 673

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

“אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה”: על הנחת אבן פינה בבתי כנסת

אדם מישראל נמצא בבית הכנסת בימים הנוראים ובשמיני עצרת יותר מבשאר ימות השנה. דבר בעתו הוא לעיין מעט בתקופה זו בעניין הקשור לעולם בית הכנסת. נוהג מצוי הוא לקיים טקס הנחת אבן הפינה עם תחילת בנייתו של בית כנסת חדש. בשורות הבאות נבחן את ראשיתו של הטקס ותכניו.

הרעיון לקיים טקס סביב בניית האבן הראשונה כמעט אינו נזכר בספרות היהודית הקדומה. בניית בית המקדש הראשון מתוארת במקרא, אך לא כתוב כי היה טקס כלשהו בראשית הבנייה. רק לאחר סיום הבנייה מסופר באריכות על חנוכת המקדש (מל"א ח). בניית הבית השני נתבצעה בשלבים: תחילה נבנה המזבח, לאחר מכן קבעו את היסודות לבית, ולאחר הפסקה נבנה הבית במשך ארבע שנים. והנה, כבר בעת ש"יסדו הבונים את היכל ה'", מסופר כי לכבוד המאורע ניגנו כוהנים ולויים, והעם "מריעים תרועה גדולה והקול נשמע עד למרחוק" (עז' ג:ז-יג). אירוע זה דומה קצת לטקס הנחת אבן פינה, ואף שלא נזכר הביטוי "אבן פינה" יש כאן אירוע חגיגי לציין ראשית בניית בית המקדש.

הביטוי 'אבן פינה' נזכר מספר פעמים במקרא, כגון: "אבו מאסו הבונים היתה לראש פנה" (תה' קיח:כב). לעתים הכוונה לאבן שבה מתחילים לבנות, ולעתים לאבן המצויה בפינת הגג שבה מסיימים.¹ תיאור של טקס הנחת אבן פינה שבתחילת הבנייה מביא החכם הספרדי ר' יוסף אלבו (1380 בערך - 1444). את הפסוקים באיוב: "על מה אדניה הטבעו או מי ירה אבן פנתה. ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני א-להים" (לח:ו-ז), הוא מבאר כך:²

ואמר עוד על מה אדניה הטבעו, כלומר אי זה טבע חייב שתעמוד הארץ על המים, או מי ירה אבן פנתה, רוצה לומר לפי שמדרך הבניינים הגדולים שהאבן הראשה ישם אותה במקומו אי זה מלך או שר במנענעים ובצלצלים ובמנגנים או בתוף וכנור כדי שתתקיים, לזה אמר דרך צחות מי הוא השר שירה אבן פנתה, שיהיו הכוכבים המנגנים והמרנגנים וכל בני א-להים מריעים תרועה גדולה, כלומר שהארץ נעשית יסוד בזה האופן ברן יחד כוכבי בקר.

בפירושו מתאר ר"י אלבו את המנהג שבעת בניית בתים גדולים וארמונות מתכבדים המלך או השר בהנחת האבן הראשונה, והטקס מלווה בשירה ונגינה. ור' מאיר ליבוש, המלבי"ם (1809-1879), בפירושו לאיוב שנכתב בשנת 1867, מציין טקס דומה בביאורו לפסוקים אלה:

¹ ראה: יש' כח:טז; יר' נא:כו; תה' קיח:כב; איוב לח:ו, ובפירושי דעת מקרא במקורות אלה.

² ר"י אלבו, ספר העקרים, ורשא תר"ל, מאמר רביעי, פרק ח.

ברן יחד כוכבי בקר: דרך המלכים שבעת שמניחים אבן פינה ליסוד בית מקדש מלך, יעמידו שרים ומנגנים לנגן ולהריע תרועה גדולה. על פי זה מצייר שבעת ירה אבן פנת הארץ רננו כל כוכבי בקר וכל בני א-להים הריעו.

ר"י אלבו והמלבי"ם הזכירו בניינים גדולים ובית מקדש מלך, אך לא הזכירו טקס של הנחת אבן פינה לבית כנסת, ונראה כי טקס כזה לא היה מוכר להם. אפשר שהראשון מקדמונינו שהציע פעולה דתית בעת תחילת בניית בית הוא ר' אליעזר פאפו (1785 - 1827), שהיה רב בסראייבו. הוא אמנם לא הזכיר טקס, אך חיבר תפילת בקשה קצרה, לאמירה לפני "שמתחיל יסוד לבית".³ בספרות ההלכה והמנהג לא נקבע כחובה הלכתית לקיים טקס בתחילת בנייתו של בית כנסת. אף לא מצאנו אזכור לקיומו של טקס כלשהו בתחילת הבנייה של בית כנסת בעבר הרחוק, אך למן אמצע המאה הי"ט יש עדויות על הנוהג לקיים טקס כזה. כך למשל התקיים באודסה בשנת 1850 טקס הנחת אבן פינה לבית כנסת, ומשכילי העיר נטלו בו חלק מרכזי. טקס דומה נערך בבוקרשט בשנת 1864, עם ייסוד בית הכנסת המודרני (טמפל קוראלי), פרי יזמתו של ראש המשכילים בעיר, יוליו באראש (1815 - 1863) מברודי.⁴

נראה כי הנחת אבן פינה בהקמת בתי כנסת יסודה בטקס שנהגו הגויים לקיים בעת שבנו ארמונות וכנסיות, כלשונם של ר"י אלבו והמלבי"ם.⁵ לעתים כלל הטקס הטמנת חפצים שונים, כגון תמונות, ספרים ומטבעות, שיישמרו למזכרת לעת שייהרס המבנה. בטקס נכחו הרבה אנשי ציבור חשובים, ובקביעת האבן השתמשו לעתים קרובות בכלי בנייה עשויים זהב או כסף.⁶ ייתכן שהנוצרים נהגו לערוך טקס הנחת אבן פינה בהשפעת הסימבוליקה של האבן והבניין המצויה בברית החדשה, שלפיה המבנה וחלקיו השונים משמשים סמל לעדה הנוצרית, וישו מסומל כאבן הפינה של הבניין הסמלי. כך למשל כתוב שם:⁷ "בנויים על מוסדות השליחים והנביאים ששם ישוע המשיח היה לראש פנה. ובו כל הבנין חובר ויגדל להיכל קדוש בה". ממנהגי הגויים הועתק הטקס ל"ארמון" של היהודים בגולה, הוא בית הכנסת. מעתיקי המנהג היו כנראה יהודים משכילים במזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, שהיו פתוחים לעולם הלא-יהודי ואימצו לעצמם מאורחות הגויים בתחומים רבים, כמו לבוש, שפה ותרבות, ואף שינו בהשפעתם מקצת מסדרי בית הכנסת.⁸ ברבות הימים אומץ מנהג זה בציבור הרחב, בקרב חסידים ומתנגדים כאחד, בעת בניית בתי כנסת ובתי מדרש.⁹ בעת הנחת אבן הפינה נהגו להטמין לידה גם מגילת יסוד המספרת על האירוע. אחד הרבנים אף ניסח הדרכות על סדרי הטקס.¹⁰

³ ר"א פאפו, **בית תפלה**, ירושלים תשמ"ח, עמ' מב. קרוב לכך כתב גם בספרו **פלא יועץ**, ירושלים תשמ"ז, ערך "בניין": "ובהתחלת נתינת היסוד יכור שיחותיו שמעשיו לשם שמים וישפוך שיחו". ר' יצחק אלפיי (1878-1955), **הקונטרס היחיאלי**, ירושלים תשל"ה, ח"ג, יא ע"ב, ניסח הצהרה לאמירה בעת הנחת אבן הפינה, ובסוף דבריו כתוב בסוגריים: "ויש שנוהגים לתת מעט שמן זית או מטבע של כסף למטה מאבן היסוד, או שניהם כאחד טובים", ובהערה שם נכתב: "ואין לעשות כן". וראה להלן הערות 5, 10, ובפנים ליד הערה 6.

⁴ ראה י' גלר, **המלבי"ם ומאבקו ברפורמים**, לוד תש"ס, עמ' 166. המלבי"ם גורש מבוקרשט בגלל מאבקו במשכילים וברפורמים בשנת 1864, ארבעה חודשים קודם לטקס בבית הכנסת המודרני. אפשר שלא ידע על טקס זה, ואפשר שלא החשיבו כמנהג ישראל. יש בכך כדי להעיד על איחור הנוהג. על טקס משנת 1856 ראה ח"ה ריבלין, **חזון ציון**, ירושלים תש"ז, עמ' 158.

⁵ בעת העתיקה היה מנהג פגני להניח אבן פינה ומתחתיה דם מוזה לפיוס האל, כדי לציין ששם מושב הרוח השומרת על הבית. ראה: K. Kaufmann, "Corner-Stone", *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 4 (1925), p. 275.

⁶ ראה הערך "Cornerstone", בתוך: *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 6 (1972), pp. 507-508. שם נכתב שכיום, לעתים קרובות, האבן אינה בפינה או ביסודות ממש, אלא היא מונחת לקישוט בחזית הבית או משולבת בקיר פנימי או ברצפה.

⁷ מתוך אגרת פאולוס אל האפסיים, ב, 20. על הסימבוליקה של הבניין בנצרות ומקורותיה בכת האיסיים ראה ד' פלוסר, **יהדות ומקורות הנצרות**, תל אביב 1994, עמ' 283 - 304. באנציקלופדיה בריטניקה (לעיל, הערה 6) מובא רעיון דומה, שהייתה אמונה כי חשוב לבנות בית בדיוק אסטרונומי המתייחס אל נקודות המעגל תוך הדגשת קצוות הבית, ואבן הפינה סימלה מעין זרע שמתוכו יצמח ועלה הבית.

⁸ על פתיחות המשכילים לגויים ראה מ' זלקין, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה**, ירושלים תש"ס, עמ' 34, 131 - 139.

⁹ בעל חזון אי"ש לא החשיב טקס זה. ראה ב"צ יאקאבאוויטש, **זכור ימות עולם**, ד, בני ברק תשנ"ז, עמ' תא. יש שנהגו לערוך את הטקס בצנעה מחשש לעין הרע. ראה ר"מ גרוס, **קונטרס הכל ירוממוך**, בני ברק תשס"ב, עמ' עא הערה ב.

¹⁰ רמ"מ שניאורסאהן, **יגדיל תורה**, כפר חב"ד תשמ"א, עמ' 52, ענה בתשובה משנת תש"כ שקודם להנחת אבן הפינה יינשא דברי תורה, את ההנחה עצמה יעשו תינוקות של בית רבן (כי העולם מתקיים בהבל פיהם), ואבן הפינה תהא אבן "בידי שמים" (שבכך יהיה סיוע מלמעלה בתחילת הבנייה), אף אם אח"כ יוסיפו לה מלט. בסוף התשובה כתב שיש להימנע מלכתוב מגילה ולהניחה תחת אבן הפינה בשל קדושת הכתב האשורי ובגלל שאין "להנהיג מנהגים חדשים, עד

ארגון הטקס זוקק מאמץ היכול לנבוע מסיבות שונות שאינן סותרות זו את זו: א. תחושה טבעית של שמחה עם ראשית הקמתו של מפעל גדול לדורות רבים. ב. ללכד באמצעותו את הקהילה המתגבשת וליתן לה תחושה שבניית בית הכנסת קורמת עור וגידים. ג. פומביות הטקס מבטאת את האחיזה והחזקה בשטח המיועד לבית הכנסת. ד. זוהי מסגרת הולמת להביע הכרת טובה ולהעניק כבוד ויקר לתורמים ולמסייעים במימון הבנייה. להגדלת הכבוד נקטו גם בפעולות כמו הנחת האבן הראשונה או קריאת מגילת היסוד של בית הכנסת. ה. האירוע מאפשר להכריז בפומבי על תרומות שניתנו על-ידי אנשים מקרב המוזמנים¹¹ או על תקציבים שאושרו על-ידי ראשי השלטון באזור, ובכך לאשש את תוקפם.

יש דמיון בין טקס הנחת אבן פינה לבין טקס חנוכת בית הכנסת המתקיים בסיום הבנייה: בשני הטקסים נואמים נציגי הקהל על חשיבות מוסד בית הכנסת והתפילה בו, ניתן כבוד לעוסקים במלאכה ולנדבנים, ונישאות תפילות ותשבחות. ישנם כמובן גם הבדלים: חנוכת בית כנסת יסודה בחנוכת בית המקדש, ועל כן אין להתפלא על תיאורים רבים, שיש בידינו על טקסי חנוכת בית כנסת כבר מהמאה הי"ז.¹² נושא חנוכת בית נזכר כבר בשאלות דרב אחאי גאון.¹³ לעומת זאת, כאמור לעיל, לא נשתמרו כמעט תיאורים של טקסי הנחת אבן פינה לבתי כנסת, למעט במסמכים שנשתמרו בארכיונים של בתי כנסת גדולים או בחוברות זיכרון שיצאו מטעם בתי כנסת.¹⁴ דומה כי חנוכת בית כנסת פופולרית יותר מהנחת אבן הפינה אולי בשל ההבדל שבין שני האירועים: תחילת בנייה היא אירוע משמח אך השמחה אינה שלמה; היא מלווה לעתים בחוסר ודאות על אודות העתיד - שמא הבנייה לא תתבצע כמתוכנן, המימון שהובטח לא יגיע וכו'.¹⁵ משום כך מעטים הם המוכנים להתמסר להכנת טקס זה. סיום הבנייה, לעומת זאת, הוא אירוע משמח ביותר, והבריות מוכנות ליטול חלק בארגונו ואף להכין קונטרס שישמש את באי האירוע ואח"כ ישמר למזכרת.¹

ד"ר אהרן ארנד
המחלקה לתלמוד

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע. הוא מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>. כדי להצטרף לרשימת המנויים בדואר האלקטרוני על דף פרשת השבוע, יש לפנות לכתובת: listserv@vm.biu.ac.il. אין לכתוב נושא למכתב. יש לכתוב שורה אחת בלבד, בגוף המכתב: sub parasha-I firstname lastname כאשר *last-name* - *first-name* הינם השם הפרטי ושם המשפחה של השולח.

שימצא להם יסוד מוסד בתורתנו". הוא ציין כמנהג חדש את הטמנת המגילה, אך כאמור נראה שכל המנהג חדש הוא אצל היהודים.

11 ראה למשל ר"ב שטרן, **שו"ת בצל החכמה**, ג, מא: "גביר אחד רוצה לנדב חמשת אלפים דוללר בעד הנחת אבן הפינה לזכר נשמת אבותיו אבל רבים מתנגדים ומוחים בדבר, יען גביר הנ"ל הוא מחלל שבתות וי"ט בפרהסיא, וגם כי היה לו עד לפני זמן קצר בית חרושת למוצרים מבשר נבילה וטריפה, על כן אינם רוצים שיקבלו סיוע לבנין בית הכנסת מנדיב הנ"ל".

12 גרוס (לעיל, הערה 9), עמ' רצט-שטו, רשם 335 קונטרסים שנדפסו לחנוכת בתי כנסת. נשתמרו גם תחינות רבות שחוברו במיוחד לחנוכת בית כנסת. ראה למשל תחינה משנת תק"ע שחיבר ר' אברהם יונה, אב"ד בוויניציאה, לאמירה בחנוכת בית הכנסת בצ'ינידה שבצפון איטליה, בתוך: ש"א נכון, **ארונות קודש ותשמישי קדושה מאיטליה בישראל**, תל אביב תש"ל, עמ' 25. על טקסי חנוכת בית כנסת והשירים שנתחברו לכבודם, ראה דבורה ברגמן, "שירים לחנוכת בתי כנסת בהולנד ובאיטליה", **כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת** (בעריכת ש' אליצור ואחרים), ירושלים תשנ"ה, עמ' 365-377, ובהפניותיה.

13 ראה **שאלות דרב אחאי גאון**, בראשית, סימן א: "כאדם שבונה בית וכשהוא משכלל אותו וגומר את עבודתו עושה הליל יום אחד, כפי שאנשים אומרים 'הילול בתים'". וראה רד"ק, **ספר השרשים**, ערך "חנך"; ר"ש לוריא, **ים של שלמה**, בבא קמא, פרק ז סימן לו. על מנהגי חנוכת בית, ראה י"י לרנר, **ספר הבית**, ירושלים תשנ"ה, עמ' רעג-רצח; מש"י בלוך, **בנה ביתך כהלכה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' רפ-רצט.

14 תיאור של טקס אבן הפינה לישיבת חכמי לובלין, שנערך בל"ג בעומר תרפ"ד (1924), ראה אצל ד"א מנדלבוים, **ישיבת חכמי לובלין**, א, בני ברק תשנ"ד, עמ' קסו-קפ. שם הונחו מלבד האבן גם שני מטבעות כסף.

15 ראה א' ארנד, "על מימון בניית בית כנסת", **דף שבועי** לפרשת בהעלתך תשס"ג (מס' 500).

1 ראה עוד א' ארנד, "לתולדות הנחת אבן פינה בבתי כנסת: בית הכנסת הגדול באודסה", בתוך: **במשעולי עבר יהודי** (ספר היובל לד"ר צבי גסטורטרט), ירושלים תשס"ו, עמ' 253-268.

